

MARCHUT RÉKA

A ROMÁN KONKORDÁTUM A MAGYAR DIPLOMÁCIÁBAN (1920–1929)*

Tanulmányunkban Románia és az Apostoli Szentszék 1927. május 10-én kötött konkordátumát vizsgáljuk. Az időkeret azonban ennél sokkal tágabb, mert a román konkordátum-ügy az első világháború befejezését követően egy évtizeden keresztül formálódott, alakult. 1919–1920-ban az első tervekkel kezdődött és 1929-ben, a konkordátum ratifikálásával ért véget.

A kánonjog szerint: „A konkordátum az állam és a pápa által képviselt katolikus egyház között létrejött olyan ünnepélyes megállapodás, amely a mindkét felet érintő ún. vegyes ügyeket (*res mixtae*) akár teljesen, akár részlegesen egy meghatározott állam területén élő katolikusok részére mindkét szerződő fél érdekeinek figyelembevételével tartósan szabályozza.”¹ A konkordátum nemzetközi jogi érvényű szerződés is, hiszen a pápa a világ összes katolikusát képviseli, az egyház nemzetközi jogi személyként szerepel. A konkordátum tárgya: az állam és az egyház között felmerült vitás ügyek. A *vegyes ügyek* alatt az államot és az egyházat együttesen érintő ügyek értendők. Például házassági jogi kérdések, iskolai és vagyoni, pénzügyi kérdések. Dogma kérdését nem érintheti.²

A román konkordátumról már a korabeli publicisztikában is jelentek meg tanulmányok, esszék mind magyar, mind román részről.³ Ezek nemigen léptek túl a sérelmek felsorakoztatásán. A történettudomány a legutóbbi rendszerváltást követően kezdett el a témával foglalkozni (az egyháztörténeti kutatások is akkor vettek lendületet), a hangsúly az egyháztörténeti vonatkozásokon volt, a politikai, diplomáciai szempontok inkább csak az utóbbi 10-15 évben kerültek előtérbe.⁴ A magyar történeti munkák forrásbázisát jellemzően a korabeli publicisztika és a gyulafehérvári püspöki levéltár anyagai adják, a román történészek elsősorban a román külügyi iratokra támaszkodnak és érintőlegesen vatikáni forrásokra. Mindez tisztázta a konkordátum-ügy eseménytörténeti vonulatát. Mivel a két nemzeti történetírás nem használja egymás eredményeit, és nem érinti azt a fontos kérdést, hogy a magyar külpolitika hogyan befolyásolta a konkordátum megkötését, annak szövegezésé-

* A tanulmány az OTKA PD 112304 számú projekt keretében készült. Köszönettel tartozom Pritz Pálnak a tanulmányhoz fűzött észrevételeiért.

sét milyen reakciói voltak a különböző tervezetekre; tanulmányunkban erre helyezzük a hangsúlyt.

Azért fontos ezzel foglalkozni, mert a konkordátum Románia számára nem egyszerűen egyházi kérdések rendezése volt. A téma nemzetiségi vetülete: Románia első világháborút követő új határai között 13-14% görög- és római katolikus népesség élt.⁵ 1 137 868-an voltak római katolikusok. Ebből 980 868 személy a magyar államtól Romániához csatolt területen lakott. Nemzetiségüket tekintve a következőképpen oszlottak meg:

1. táblázat⁶

magyar	német	román	egyéb	összesen
624 858	279 977	5818	52 215	980 868

A görögkatolikusok száma 1 380 000 volt, akik közül csupán 80 ezren voltak magyar nemzetiségűek. A Magyarországtól Romániához csatolt területeken négy római katolikus egyházmegye volt: erdélyi, nagyváradi, szatmári, csanád-temesvári, a görögkatolikusok pedig az 1912-ben alapított hajdúdorogi egyházmegyéhez tartoztak. Ez a helyzet, és az, hogy ezen katolikusok nagy része olyan egyházmegyék területén lakott, amelyek határai más országokba is átnyúltak, tette szükségesszerűvé a konkordátum megkötését.

A vatikáni politikában a konkordátumok kötése a 19. századtól vált jellemzővé.⁷ Ennek fontosságát egyrészt a felvilágosodás eszmeköre, másrészt a modern nacionalizmusok erősödése idézte elő. Az 1855-ös osztrák konkordátumot a Vatikán a Romániával megkötendő megegyezés mintájául akarta használni.⁸ A korszak konkordátumainak másik mintája az 1914-es, Szerbiával kötött egyezmény volt, amelyben az igen kis létszámú szerbiai katolikusokat közvetlenül a pápai adminisztráció alá rendelték. 1918 után Európa hatalmi átrendeződése miatt Románián kívül más országokban is szükségessé vált az egyházi kérdések rendezése, így Lengyelországban, Litvániában, Lettországbán, Csehszlovákiában is. Ezen kívül a Vatikán konkordátum-politikáját természetesen egy szövevényes érdekvédelemesítő politika mozgatta. XI. Piusz a pápai centralizmus erősítése jegyében mindent megtett annak érdekében, hogy minimumra szorítsa az egyház életében a politikai hatalom befolyását. Ennek volt egyik eszköze a konkordátum. Az államok belpolitikájában végbemenő változások, a diktatórikus törekvések és a szélsőséges nacionalizmusok kibontakozása ugyancsak konkordátumok megkötésére készítették a pápaságot az egyház védelmében.

Munkánk tengelyét az a tézis adja, hogy a Vatikánnak nem volt sem magyar, sem román politikája. A Vatikánnak egyházi politikája volt.

A kapcsolatfelvétel

Románia és a Vatikán közötti érintkezések már 1919-ben megkezdődtek. A Szentszék Bukarestbe küldte Dubois francia bíborost, aki Ferdinánd királynak két megoldandó kérdést vázolt fel: a diplomáciai kapcsolatok felvételét és a konkordátum megkötésének szükségességét.⁹ Ferdinánd mindkettőben készségesnek mutatkozott, és mivel maga is katolikus volt, XV. Benedek pápa szemében különlegesen fontosnak számított. A diplomáciai kapcsolatok felvételére a békeszerződés aláírása után kerülhetett sor. 1920 júniusától Dimitrie Pennescu nevezték ki vatikáni román követté, aki 1928. május 23-ig töltötte be ezt a pozíciót,¹⁰ tehát szinte a konkordátum-ügy teljes időszakában ő képviselte Románia érdekeit a Szentszéknél. A Vatikán pedig Francesco Marmaggi apostoli nunciust delegálta Bukarestbe 1920. október 17-én.¹¹ Ő azonban csupán 1923 augusztusáig maradt a román fővárosban, helyét Angelo Dolci vette át.¹² Pennescu már a szentatyánál tett akkreditáló látogatása során felvetette a konkordátum megkötésének igényét a román állam részéről, majd ugyanezt megismételte Gasparri Pietro bíboros államtitkárnál is.¹³

A tárgyalások fő kezdeményezői román részről érthetően a görögkatolikusok voltak. Ennek az volt az oka, hogy versenyhelyzetbe kerültek a román ortodoxiával, amelyik az egyedüli román nemzeti vallásnak tekintette magát. Így a görögkatolikusoknak bizonyítaniuk kellett román nemzeti érzelmüket. Radu Dumitru nagyváradi görögkatolikus püspök szorgalmazására már 1920-ban megindultak az egyezkedések a konkordátum megkötése érdekében.¹⁴

A román kormány konkordátumtervezetét Vasile Lucaciu görögkatolikus pap és közéleti szereplő 1920 elején nyújtotta át a rendkívüli ügyeket intéző kongregációnak. A tervezet a magyar külügyminisztériumon keresztül az erdélyi püspökök tudomására jutott.¹⁵ 1920-ban Bukarestben még nem működött magyar követség, 1921-ben került oda Hory András ügyvivőként és szervezte meg a bukaresti magyar képviselőt, majd Rubido Zichy Iván lett a magyar követ.¹⁶

Az Apostoli Szentszék mellett 1920 szeptemberétől gróf Somssich József képviselte Magyarországot.¹⁷ Novemberben már jelentette Csáky Imre külügyminiszternek Lucaciu tervezetét, és egyben kérte a Szentszéket, hogy a konkordátum megkötését lehetőleg minél tovább halassza.¹⁸ Ugyanakkor a magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter, Vass József felkérte a püspököket, hogy észrevételezzék a tervezetet. Várady Lajos kalocsai érsek, Szmrecsányi Lajos egri érsek, Miklósy István hajdúdorogi püspök és Csernoch János hercegprímás megtették észrevételeiket.¹⁹ A tervezetben és a következőben a magyar szempontból a legsúlyosabb kormányigény a két erdélyi római katolikus püspökség (a nagyváradi és szatmári) teljes felszámolása volt. A nagyváradi egyházmegyét a csanádiból alakítandó temesváriba, a szatmárit pedig

az erdélyibe akarták beolvasztani, s e megmaradt kettőt a bukaresti érseknek alárendelni. Emellett a román király főkegyúri jogának elismerését is akarták. Kifogásolták továbbá a bukaresti teológiai főiskola felállítását, valamint azt, hogy a tervezet nem tesz említést a magyar nyelvű görögkatolikusokról. Ugyanakkor a magyarországi püspökök jegyzéktervezetet küldtek a pápához a vatikáni magyar követség útján az erdélyi státusz megőrzése és a vagyoni jogi kérdések miatt.²⁰ Csernoch hercegprímás azonban maga is levélben fordult Gasparri államtitkárhoz, amelyben jelezte, hogy a vatikáni magyar követ két jegyzéket fog átnyújtani a Szentszéknek.²¹ Az egyikben a magyar kormány észrevételei vannak, a másikban pedig a magyar kormány álláspontja az elszakított területek lakosainak katolikus és nemzeti érdekeik megóvása tekintetében. Hangsúlyozta, hogy a magyar püspökök álláspontja megegyezik a kormányéval. A jegyzékeket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) állította össze a püspökök észrevételei alapján.

A második konkordátumtervezet

A román kormány által előterjesztett első konkordátumtervezetet hamarosan követte Vasile Lucaciu Rómában folytatott tárgyalásai után a második. Ebben az volt új, hogy az erdélyi és a csanádi püspököket nem a bukaresti érseknek, hanem egyenesen a pápának rendelték volna alá.²² Amikor Somssich az első tervezetre tett észrevételeket átadta Gasparriának, az már az újabb tervezetről számolt be a magyar követnek. Somssich ekkor még nem ismerte az új tervezetet, ezért kérte Gasparrit, hogy a román konkordátum ne menjen egy kaptafára a szerbekével.²³ Látnunk kell azonban, hogy az új rendezés a szerb mintára történt volna. Somssich legitimizmusa miatt Gasparri szimpátiáját élvezte, ezért Gasparri odaadta neki az új tervezetet, hogy juttassa azt el Csernoch hercegprímásnak.

1921. február 10-én Széchényi Miklós nagyváradi püspök püspöki konferencián fakadt ki a Vatikán politikája ellen.²⁴ A magyar főpap nem látta át az egyházi magasabb érdeket. Ezért beszélt az utódállamokkal szembeni – úgymond – túlzott engedékenységről: „a készült konkordátum-tervezet elkeseríti a magyar lelket. Eltörlik Szent László egyházát és a szatmári püspökséget is, s a mindenkori magyar püspököket úgy állítják oda, mint Románia ellenségeit. Futnak az unió illúziója után Rómába. Itt az ideje, hogy a magyar püspöki kar többé nem a hódolat letompított hangján, hanem nyílt és sértett önérzettel beszéljen a Szentszékkel s figyelmeztesse eddigi politikájának veszedelmeire.”²⁵ Csernoch hercegprímás messzebbre látott. Kifogásolta ezt a hangnemet, bár „szíve mélyén” egyetértett vele. Csernoch álláspontjával megegyező nézetet képviselt Somssich is a Vatikánban. 1921. február 23-án Gasparri levelet küldött Csernochnak, amelyben válaszolt a konkordátum-

mal kapcsolatosan észrevételeire. Egyben kikérte a javaslatát arra vonatkozóan, hogy miképpen kormányozzák a Románia területén lévő magyarországi csonka egyházmegyéket. A hercegprímás 1921 áprilisában válaszolt is a bíborosnak.²⁶ Ellenezte az érdekelt egyházmegyék szétszakítását. Kérte, hogy az egyházmegyék határait ne bolygassák, a püspökök maradjanak a székhelyükön. Egyházmegyéjük azon részét, amelyik más állam területére esik, kormányozzák általános helynökök. Felhívta Gasparri figyelmét: a román államot fel kellene szólítani, hogy a hajdúdorogi és munkácsi görögkatolikus püspökök kormányozhassák a teljes egyházmegyét. Az Apostoli Szentszék ne tekintse a magyar király főkegyúri jogát megszüntnek. A hercegprímás tehát tudomásul vette az új helyzetet, még ha bízott is annak megváltoztathatóságában, s legitimizmusát sem leplezte.

Az új román tervezet alapján megindultak a tárgyalások Róma és Bukarest között. Somssich azt javasolta Gratz Gusztáv külügyminiszternek, hogy ne siessenek még a második tervezetre adott kifogásokkal, mert belátható időn belül nem lesz konkordátum.²⁷ Neki lett igaza. A Vatikán már 1921 első felében megszakította a tárgyalásokat Romániával, és ezúttal a Szentszék állt elő új tervezettel. Pennescu román követ elismerte ugyan, hogy ez a tervezet már előrelépést jelent, de a román állam érdekeit nem látta garantálva benne.²⁸

1921. június 17-én már Hory András jelentett Bukarestből.²⁹ Beszámolt arról, hogy a konkordátum kérdésében a román politikai pártok még nem foglaltak véglegesen állást. Octavian Goga kultuszminiszter a konkordátum tervezetét bizalmasan közölte az ortodox egyházfőkkel, és annak tartalma indiszkréción folytán szivárgott ki, amelynek nyomán megindult az ortodox papság által vezetett agitáció a konkordátum megkötése ellen. Erdélyi születésű emberként Hory a román belpolitikai élet nagyon jó ismerője volt, s ismereteit akkor is gyarapította, amikor még a közös külügyi szolgálatban több évet Bukarestben töltött.³⁰ Ezért világosan látta, ha Romániában időközben liberális kormány kerülne hatalomra, akkor a kérdés lekerülne a napirendről, mert Brătianu többször kijelentette, hogy bár elvileg nem ellenzi a konkordátumot, annak megkötését nem tartja időszerűnek.

A kormányváltás Romániában meg is történt, és a Brătianu vezette liberálisok kerültek hatalomra. Azzal együtt, hogy a kormány nem volt kész a tárgyalások folytatására, az országban zajló tiltakozások is a konkordátum ügyét akadályozták. Egyrészt a román ortodoxok is tiltakoztak. Miron Cristea mitropolita tartott attól, hogy ortodox románok görögkatolikus hitre fognak áttérni. Másrészt pedig magyar részről is erőteljes tiltakozások voltak immár nem csupán a konkordátum miatt, hanem az agrártörvény végrehajtása miatt is, ami egyházi érdekeket is sértett.

A tárgyalások újrafelvételére 1924-ig nem került sor. Előtte magyar részről 1921–1922-ben a diplomáciai munka hevesen folytatódott a konkordátum ellen. Rubido-Zichy Iván bukaresti magyar követ úgy gondolta, hogy a magyar

diplomácia időt nyer a tárgyalások szüneteltetésével, és szerencsésebbnek tartotta a megegyezés nélküli állapotot. Javasolta a külügyminisztériumnak, hogy gróf Széchényi nagyváradi püspököt küldjék Rómába közbenjárásra.³¹ A püspök heves Vatikán elleni megnyilvánulásai azonban aligha az iránta való megértést segítették volna a Szentszéknél.

A magyar kormány eredményességét nagyban gátolta IV. Károly sikertelen második puccskísérlete is. Gasparri bíboros közölte Somssich követtel: „Ha Károly királynak coup-ja sikerült volna, úgy magam is azt mondanám – úgymond – hogy van kilátás Erdély visszaszerzésére, és hogy nem kell a concordatumot megkötni, de így hogy nem sikerült, erről a reményről le kell mondani és nem marad egyéb hátra, mint a concordatumot mégis megkötni.”³² A magyar észrevételek az ország területi integritásának visszaállítása reményében születtek. Erre vonatkozólag Gasparri azt mondta Somssichnak: „a magyar papok hát még mindig abban a hitben vannak, hogy Erdély megint visszakerül Magyarországhoz: – erről a reményről, különösen az utolsó események következtében voltaképpen le kellene mondaniok!”³³ Erről sem a magyar papok, sem a politikusok, sem az uralkodó magyar közvélemény az egész két világháború közötti időszakban nem mondott le.

Jellemző volt a vatikáni mentalításra, hogy amikor Somssich átnyújtotta a Szentszéknél a magyar kormány észrevételeit a második tervezettel kapcsolatban, a követ egyben felhívta feletteseinek figyelmét, hogy a Vatikán a terjedelmes szöveget nem fogja átolvasni, ezért azt javasolta, hogy Serédi Jusztinián egyházi tanácsossal készíttessenek el egy dióhéjszerű összefoglalást.³⁴ Serédi Gasparrinak jó barátja volt, *persona gratissima*, ezért a követ helyesen látta meg, hogy Serédin keresztül lehetne valamiféle eredményt elérni a Vatikánban.³⁵ Majláth Gusztáv Károly gyulafehérvári püspök is Somssichhoz és Serédihez fordult segítségért. Gasparri államtitkár azonban meglehetősen közönnnyel fogadta az erdélyi püspök próbálkozását, mondván, hogy Majláth nem vallási, hanem politikai okokból emel szót a konkordátum ellen.³⁶ Éppen ezért Somssich felhívta a magyar püspökök figyelmét, hogy ne elsősorban vagyoni kérdésekben argumentáljanak, hanem inkább az egyházi szempontokra helyezték a hangsúlyt.³⁷ Majláth ugyanakkor a vatikáni követ szerint a szentatánál nagy tekintélynek örvendett, ezért mindenképp szükségesnek tartotta, hogy az elkészítendő tervezet végén tüntessék fel az erdélyi püspök nevét.

1922 januárjában Somssich vetette fel, hogy az erdélyi hívők az alsópapság aláírásával egy konkordátumellenes emlékiratot készítsenek.³⁸ Ekkor azonban a vatikáni követ összekötötte a konkordátum ügyét a kisebbségi jogokra vonatkozó magyar–román tárgyalásokkal. Pennescu román követ azonban a konkordátum-tárgyalásokat sürgette.³⁹

A kisantantgyűrű 1920/21-ben jogilag is formát öltött. Magyarország számára az elsődleges külpolitikai cél az ország elszigeteltségéből való ki-

törés és a gazdasági talpraállítás volt. Ennek jegyében kapott Rubido-Zichy instrukciókat a magyar külügyminisztériumtól, hogy készítse elő a román kormánnyal való gazdasági tárgyalásokat. Cserébe azt ígérték a románoknak, hogy a genovai konferencián nem fognak territoriális kérdéseket érinteni. Ion Brătianu arra hivatkozva, hogy még nem állapította meg kormányának gazdasági programját, a tárgyalások felvételét elnapolta.⁴⁰ Ion Duca külügyminiszter hivatalos tárgyalásokat tehát nem folytatott a magyarokkal. Rubido-Zichyvel természetesen késznek mutatkozott magánbeszélgetéseken kisebbségi kérdéseket tárgyalni. Az álláspontok azonban a magánbeszélgetésen sem közeledtek egymáshoz. Míg a román fél az erdélyi irredenta megmozdulások budapesti támogatását kifogásolta, addig a magyar fél az agrárreform végrehajtását és a nemzetgyűlési választások magyarokat ért sérelmeit hozta fel.⁴¹

Rubido-Zichy a bukaresti pápai nunciust, Francesco Marmaggit is felkereste, aki kijelentette, hogy a tárgyalások szünetelnek, mert Brătianu kormánya nem helyez rá hangsúlyt. Marmaggi hangsúlyozta, hogy Romániában minden katolikust egy kalap alá kellene hozni tekintet nélkül a nemzetiségére.⁴² Álláspontja e tekintetben tehát nem különbözött a hivatalos román állásponttól.

A ballhausplatzi szellemben nevelkedett Somssich éleslátással óvott azonban attól, hogy a magyar kormány törekvései a román konkordátummal kapcsolatban idővel nehogy visszaüssenek. Mérsékletre intett, és azt hangsúlyozta, hogy a romániai magyarok kisebbségi érdekein kívül nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy valamikor Magyarország is kerülhet olyan helyzetbe, amikor szükségszerű lesz a konkordátum megkötése, és akkor a román konkordátum egyes határozmányai nehogy a magyar érdekek ellen legyenek fordíthatóak.⁴³

Serédi Jusztinián tervezete

A konkordátum-ügy történetében a legjelentősebb magyar tervezet 1922 nyarára készült el, és Serédi Jusztinián – akkoron kánonjogi tanácsos – fogalmazta meg.⁴⁴ Ezt a tervezetet Serédi Somssich már említett javaslatára és Majláth püspök szorgalmazására készítette el. Kerülni akarták azonban annak a látszatát, hogy a tervezet a magyar kormány álláspontját képviselné. Erre természetesen diplomáciai megfontolásokból volt szükség. Ez a konkordátumtervezet úgy került a Szentszék elé, mint a romániai katolikus püspökök tervezete (mint már említettük, Majláth püspöknek tekintélye volt a pápánál). A tervezet szerint a román állam a katolikus egyházat jogi személyként ismeri el. Az állam garantálja a szabad vallásgyakorlatot és az áttéréseket. Az egyházmegyék beosztását nem változtatják, az erdélyi latin

rítusú egyházmegyéket közvetlenül a pápa alá helyezik, az ó-romániai latin rítusú egyházmegyék pedig a bukaresti érsek alá tartoznak. A káptalanok és parókiák felállításáról az egyházi törvények rendelkeznek. A megyéspüspököket a Szentszék nevezi ki, a román királynak nem lesz főkegyúri joga. A világi papokra és a szerzetesekre az egyházi törvények vonatkoznak, világi bíróság elé nem vihetők. A katolikus iskolák autonómiájukat megtarthatják, a tanítási nyelvet pedig a tanulók anyanyelvének relatív többsége dönti el. A román állam az eddig lefoglalt egyházi javakat visszaadja, vagy az egyházat kártalanítja.

A tervezet a kompromisszumnak a legapróbb jelét sem mutatta. A magyar püspökök reakciói Serédi tervezetére tükrözik a püspöki kar megosztottságát, de nem annyira az ügyet illetően, mint a személyes ellentétek érvényre jutását. Szmrecsányi Lajos egri érsek tulajdonképpen olvasatlanul reagált a tervezetre, mondván, hogy nem nyújt számára alapot a véleményezésre.⁴⁵ Somssich erre azt a megjegyzést tette Bánffy külügyminiszternek, hogy az érsek észrevételéből hiányzik mindenfajta jóindulat, aminek okát a féltékenységekben látta.⁴⁶ A Serédi és Szmrecsányi közötti feszültség azonban nem ekkor, hanem 1927-ben éleződött ki igazán, az új hercegprímás kinevezésénél.⁴⁷ Várady Árpád kalocsai érsek a tervezet úgymond maximalitását, tehát kompromisszumképtelenségét kifogásolta, és inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy a minimumot kellene megfogalmazni.⁴⁸ Miklósy István hajdúdorogi görögkatolikus püspök ugyancsak kritizálta Serédi tervezetét, mert az nem foglalkozott külön a magyar görögkatolikus hívek helyzetével.⁴⁹ Angeli Róbert miniszteri tanácsos a hercegprímással történt előzetes megbeszélés alapján közölte a kultusztárcával, hogy a Serédi-féle román konkordátumjavaslat teljesen megfelel a célnak, és kívánatos volna Majláth püspökkel is közölni, hogy ő azt ottani püspöktársaival a helyi viszonyok alapján átdolgozza, és azt a román kormánynál, illetve az Apostoli Szentszéknél mint ellenjavaslatot benyújthassa.⁵⁰ Somssich a Serédi-féle tervezet hasznát abban látta, hogy az érdekelt püspökök adandó alkalommal azt tárgyalási alapul fogják használni. Erre azonban nem került sor.

Ugyanebben az időben Csáky István – akkoron vatikáni követségi titkár – felettébb tájékoztatlanságot mutatva amellettt interveniált, hogy XI. Piusz enciklikában foglaljon állást Magyarország mellett.⁵¹ A magyar remények alaptalanságát az 1922. októberi gyulafehérvári királyi koronázás ceremóniája is megmutatta. Somssich vatikáni követ a román koronázásról jelentette a külügyminisztériumnak, hogy Marmaggi mint a Szentszék rendkívüli képviselője vesz részt a ceremónián. Ezt a magyar követ sérelmezte, és felkereste Gasparrit, akinek a szemére hányta: elhitette vele, hogy a bukaresti nuncius azt az utasítást kapta, hogy maradjon távol a koronázástól. A bíbornok azt felelte, hogy a Szentszék azért változtatta meg állásfoglalását, mert a román kormány behódolt a római kúria feltételeinek, amelyek abban csúcsosodtak

ki, hogy a koronázásnak nem szabad sem a templomban, sem annak udvarában megtörténnie, és nem szabad egyházi ceremónia jelleggel bírnia.⁵² Valóban nem is volt egyházi ceremónia. A bukaresti koronázási ünnepségre a magyar követség nem is kapott meghívást, a gyulafehérvárin pedig távolmaradásával tüntetett.⁵³ 1922 végére a magyar–román kapcsolatok ismét mélyponton voltak. Ugyanakkor 1922-ben Magyarország a Nemzetek Szövetségének tagja lett, ami ugyan diplomáciai siker volt, ám nem Bethlen István miniszterelnök szavai szerint, aki az ország külpolitikai elszigeteltségéből történő kitöréséről beszélt.

1923-ban a konkordátum-tárgyalások szüneteltek, de megszületett a román alkotmány, amely többek között az egyház ügyeit is szabályozta.⁵⁴ Az alkotmány a görögkeleti és a görögkatolikus egyházat román egyháznak tekintette, a görögkeleti egyházat ismerte el uralkodó egyháznak, a görögkatolikus egyház elsőbbségét pedig elismerte a többi felekezettel szemben. A román közjogi felfogás szerint a római katolikusok és a protestánsok csak kultuszként bírtak jogokkal. További egyenlőtlenség volt, hogy míg a két román egyháznak minden püspöke tagja a román szenátusnak, a többinek csak egy-egy püspöke, de csak abban az esetben, ha az adott egyház legalább 200 ezer hívővel bír. A megkötendő konkordátumnak tehát az volt a tétje, hogy sikerül-e az egyenlőtlenségeket tompítani vagy megszüntetni.

A tárgyalások újrafelvétele

Némileg megváltozott külpolitikai körülmények között kezdődtek meg a tárgyalások 1924-ben Románia és a Vatikán között. 1923 végétől a magyar–román viszony, leginkább olasz nyomásra, valamelyest javult.⁵⁵ Az olasz külpolitika közép-európai hatékony érdekérvényesítésének a magyar–román antagonizmus volt az egyik akadálya. Mussolini fontosnak tartotta a magyar–román megegyezést a szláv veszély ellensúlyozása miatt, és ezt közölte is Duca román külügyminiszterrel.⁵⁶ Élesítette a helyzetet, hogy Magyarország és a Szovjetunió viszonylatában diplomáciai közeledés kezdődött meg, és tartottak egy Rappallohoz hasonló megegyezéstől a két állam között.⁵⁷ Feltehetően az olaszok készítették elő Bethlen István és Alexandru Averescu volt miniszterelnök titkos találkozását is.⁵⁸ Angol és olasz nyomásra Brătianu hajlott a megegyezésre, Bethlen azért is román jóindulatot akart, mert a kisan-tant égiszű népszövetségi kölcsönt természetesen elfogadhatatlannak tartotta. Mivel a román–szovjet viszony rendkívül kiélezett volt, a román kormány célja az volt, hogy egy esetleges szovjet–román fegyveres konfliktus esetén Magyarország semleges maradjon. A román–magyar tárgyalások nyomán politikai enyhülés következett be a két ország között, és 1924. április 16-án aláírtak Bukarestben egy egyezményt a függőben lévő gazdasági, pénzügyi,

jóvátételi, közlekedési, postai kérdésekre vonatkozóan.⁵⁹ Ám sem az optáns-ügyben, sem a határ menti lakosok kölcsönös látogatásának ügyében nem tudtak megállapodni. Egyházi kérdéseket pedig egyáltalán nem érintettek.

Végül a parafált egyezményt nem ratifikálták. A magyar-szovjet diplomáciai kapcsolatok sem realizálódtak, Mussolini azonban elismerte a Szovjetuniót, így az olasz-román viszony megromlott. Magyar részről pedig miután az ország már megkapta a népszövetségi kölcsönt, nem volt fontos az egyezmény ratifikálása.

Ebben a politikai konstellációban indultak újra a tárgyalások a konkordátum ügyében. Angelo Dolci, az új bukaresti nuncius 1924-ben készített egy újabb, magyar szempontból nem éppen szerencsés tervezetet.⁶⁰ Ennek értelmében az összes latin szertartású püspökséget a bukaresti érsekség alá rendelte volna; mint megmásíthatatlan tényeket vette tudomásul a földreform következtében történt kisajátításokat; jelentékeny befolyást biztosított volna az államnak a Patrimonium Sacrum révén az egyházi vagyon kezelésében, de garantálta volna az egyházi iskolák továbbműködését. Rubido-Zichy, miután tudomást szerzett Somssichon keresztül a tárgyalások újrafelvételéről, felkereste Dolci pápai nunciust. A magyar követ a következő érzésekkel távozott: „Beszélgetésünknek összbenyomása azt a meggyőződést érlelte meg bennem, hogy a római Cúria még mindig azon politikának a híve, hogy először a bizonytalan elemeket kell biztosítani és csak azután gondol a biztosak érdekeivel.”⁶¹ A Vatikán tehát továbbra sem volt engedékeny a magyar törekvésekkel szemben. Somssich a Vatikánból követte az eseményeket: „Pennescu román követ ez alatt erősen iparkodik a vatikáni körök gráciáját megszerezni és tiszteletükre a napokban diner-t és estélyt rendez, minek viszont ezek sehogy sem örülnek, mert este egyáltalán utálnak a világba járni, s mert különösen ebben az esetben tudják, hogy Pennescu konyhája éktelen rossz” – írta Somssich.⁶² 1924 júliusára a magyar diplomácia már a tárgyalások befejezését és a konkordátum megkötését prognosztizálta. Rubido-Zichy sajtóhírekből már azt is tudni vélte, hogy a konkordátumot parafálták, annak tartalmáról azonban semmit sem tudtak.⁶³ Ám néhány nappal később már mind az újsághírek, mind a bukaresti nunciatura cáfolta, hogy a konkordátumot aláírták volna. Rubido-Zichy személyesen találkozott Duca külügyminiszterrel, aki kijelentette, hogy a konkordátumot még nem írták alá, sőt még a tervezetet sem parafálták. Hibáztatta Constantin Banu volt kultuszminisztert, aki román részről a tárgyalásokat vezette, hogy az túllépte hatáskörét és néhány kérdésben engedett, ami a román kormánynak elfogadhatatlan.⁶⁴ Az újból megindult tárgyalások Bukarestben azonban újra elakadtak, amiben az ortodox egyháznak is szerepe volt.⁶⁵ A főbb nehézségek azonban az iskolakérdés körül voltak. A román kormány a Vatikánban is az olasz politika exponensét látta, és így a priori bizalmatlan volt, s defenzívába helyezkedett, nem tudván elfelejteni az olasz kormánytól a már említett arculcsapást. „Vég-

re is Gasparri csak egy olyan olasz, mint Mussolini” – mondta állítólag egy román diplomata egy római szalonban.⁶⁶

Rubido-Zichy 1924 augusztusában emlékiratot terjesztett fel Daruváry Géza külügyminiszternek, amelyet az erdélyi illetékes római katolikus körök intéztek hozzá. Az emlékirat célja az lett volna, hogy azt olaszra fordítva olyan lapban helyezték el, amelyet a pápa olvas. Bár a bukaresti követ szkeptikus volt az emlékirat hatását illetően, javasolta a külügyminisztériumnak, hogy dolgozzák azt át olyan személyek, akik járatosak a vatikáni körökben. A szöveget 1924 szeptemberében átdolgozták, és úgy határoztak, hogy egy olyan nem olasz lapban fogják megjelentetni, melyet az ottani nunciatura fog megküldeni a pápának. Az újságcikk elhelyezéséről Bárdossy László, akkora a sajtóosztály helyettes vezetője gondoskodott.⁶⁷

A sajtópropagandának nagyobb hatása lett, mint Rubido-Zichy remélte. 1924 decemberében a berni román delegátus azt a nyugtalanító kijelentést közölte a román külügyminisztériummal, hogy a Vatikán vehemens kampányt fog indítani az egész világon Románia ellen, hogy rákényszerítse a konkordátum aláírására. Ugyanakkor olasz, francia, német és svájci katolikus lapokban Romániát támadó cikkek jelentek meg, amelyekben leginkább az erdélyi egyházmegyék megszüntetését helytelenítették. A sajtóban megjelenő cikkek hatására Duca külügyminiszter utasította Pennescu vatikáni román követet a tárgyalások újrafelvételének előkészítésére.⁶⁸

1925 elején azonban a román ellenpropaganda is hatásos volt. Pennescu szót emelt Gasparrinál, hogy a budapesti nuncius, Lorenzo Schioppa az irredenta magyar megmozdulásokat támogatja.⁶⁹ Néhány hónappal később a nunciust visszahívták Budapestről. Schioppa helyére Cesare Orsenigo került, akinek nem volt fontos a magyar klérus és a hívek szeretete. Működése idején feszültségek mutatkoztak a magyar-szentszéki kapcsolatokban.⁷⁰

Román részről a tárgyalások előrehaladásában akadálynak számított Majláth püspök tekintélye is a szentatyánál. Ezért megindultak a vádaskodások a püspök ellen, hogy helyzetét megingassák. Céljukat nem érték el, de bizalmatlanságot keltettek Majláthtal szemben. Rómában nem engedtek neki betekintést a konkordátumtervezetbe. Azt is felrötták neki, hogy a többi erdélyi magyar püspökkel közösen vallási kisebbségek érdekében feliratot intézett a Népszövetséghez.⁷¹

Román kormányváltás – a magyar diplomácia személyi változásai

A Szentszék sikereként 1925 februárjában létrejött a konkordátum Lengyelországgal. Romániával és Csehszlovákiával azonban továbbra is konfliktusos volt a tárgyalás. A Vatikán a lengyel megegyezés mintájára szeretne volna a romániai egyházi javak ügyét intézni, a román kormánynak ez azonban

elfogadhatatlan volt. Ugyanakkor azt a szándékot is erőteljesen képviselte a vatikáni diplomácia, hogy a római katolikus egyházmegyék számát hatra növeli. Meg akarta hagyni mind a négy erdélyi egyházmegyét, illetve kettőt az óromániai területen: Iaşiban és Bukarestben. Constantin Banu Rómába utazott tárgyalni, és sikerült elérnie, hogy a Szentszék lemondjon a négy erdélyi egyházmegyéről, de csak a püspökök számát illetően, mert a váradi és szatmári egyházmegye mint *Aeque principaliter* egyesülne. A tárgyalásokkal párhuzamosan a román egyházi törvény tervezetén is elkezdtek dolgozni, de a Vatikán részéről bizalmatlanul fogadták a tervezetet, és a konkordátumra tett román javaslatokat is elutasították.⁷²

Közben mind a vatikáni, mind a bukaresti magyar követségen személyi változások történtek. 1924 szeptemberében az erősen legitimista Somssichot a külügyminisztérium visszahívta. Helyére Bornemissza Gyula báró került, aki azonban három hónap múlva betegségére hivatkozva lemondott. A követség ügyeit ideiglenes ügyvivőként Balásy Antal követségi tanácsos intézte 1926. március végéig.⁷³ A bukaresti követségen is változás történt, Hory András ügyvivőt Belgrádba helyezték követnek.⁷⁴ Mind Somssichnak, mind Horynak az elhelyezése érzékenyen érintette a vatikáni és bukaresti követségeket. Ez jól látható a konkordátum-ügy kapcsán is. Az az intenzív munka, amely 1924-ig jellemző volt a témában ezeken a követségeken, ezt követően alábbhagyott. És bár Bukarestben Rubido-Zichy továbbra is követ maradt 1926-ig, jelentéseinek gyakoriságán és minőségén érzékelhető volt Hory hiánya.

1926 januárjában Pennescu követ bukaresti utasítások alapján megindította a tárgyalásokat. A reménykeltő indulás a kormány akadékoskodásai miatt hamar megszakadt, mivel Bukarestben megerősödött az antikondordisták tábor.⁷⁵ Közben Romániában kormányváltás történt, és újra Averescu kormánya került hatalomra. Ez a kormányváltás nemcsak a konkordátum-tárgyalásokban jelentett előrelépést, hanem a román-olasz viszonyban is. Románia 1926. szeptember 16-án barátsági és együttműködési szerződést kötött Olaszországgal,⁷⁶ ami az elkezdődő magyar-olasz tárgyalások miatt a magyar-román viszonyt is kedvezően befolyásolta, és mindebben látnunk kell az elmérgesedő olasz-jugoszláv viszonyt is.

Averescu 1926. szeptemberi látogatása felkeltette XI. Piusz érdeklődését is, és egy félórás pápai audiencián fogadta, majd a miniszterelnök Gasparrinál is látogatást tett, amiről az olasz sajtó hosszasan cikkezett.⁷⁷ Ezt követően a tárgyalásokat Vasile Goldiș kultuszminiszter folytatta.⁷⁸ Balásy vatikáni követségi titkár Gasparritól azt hallotta, hogy a pápai audiencián a konkordátum ügye nem került szóba⁷⁹ (tegyük hozzá: nehezen elképzelhető). 1926 novemberében Szentirmay Béla a bukaresti követségről már azt jelentette, hogy küszöbön áll a konkordátum aláírása, de Angelo Dolci pápai nuncius arról beszélt Szentirmaynak, hogy a román kormánnyal nézeteltérések vannak, ezért a konkordátum még várat magára.⁸⁰ Ezek a nézeteltérések a ro-

mán alkotmány már említett passzusára vonatkoztak. 1927 elején azonban a kormány részéről Goldișon már nagy volt a nyomás, így 1927. április 22-én Rómába utazott azzal a céllal, hogy megkösse a konkordátumot.⁸¹ Erre 1927. május 10-én került sor.⁸²

A Vatikán (enyhítendő a várható budapesti kedvezőtlen hatást) ugyan-ezen napon kötött Magyarországgal egy *intesa semplicét* (egyszerű megegyezést) a püspökök kinevezéséről.⁸³ Gasparri május 10-én adta át a formális jegyzéket Nagy Eleknek, amelyben a Szentszék megtartotta magának a püspökök kinevezésének jogát. Mai tudásunk szerint sem Nagy Elek, sem Balásy nem jelentett a külügyminisztériumnak a román konkordátum megkötéséről. Minden bizonnyal nem is tudtak róla. Vasile Goldiș és Gasparri bíbornok teljesen csendben, minden ünnepélyesség nélkül írták alá a megegyezést. Az ortodox támadások leszerelése érdekében egyelőre titokban tartották és sajtóközleményt sem adtak ki róla. A görögkeleti egyház támadásai tovább folytatódtak, és a román belpolitika újra válságosra fordult. Averescu kormánya helyébe egy rövid ideig Barbu Știrbei kabinetje lépett, majd 1928-ban újra a liberálisok vették át a hatalmat Ion Brătianu vezetésével. Nicolae Titulescu román külügyminiszter Vatikánba utazott, és tárgyalt a pápával a konkordátum ratifikálásáról. A román közvélemény ezután 1928. február 8-án értesült a konkordátum aláírásáról és annak tartalmáról.⁸⁴

1927 szeptemberétől új magyar követ kerül a Vatikánba Barcza György személyében,⁸⁵ aki a magyar kormány érdekeinek megbízható képviselője és formátumos diplomatája volt. Az ő vatikáni szolgálati idejének kezdetétől a magyar külügyminisztérium újra több információhoz jutott a román konkordátum ügyében is, és a csehszlovák tárgyalásokról is gyakran jelentett. Gasparrival való beszélgetései során igyekezett a megegyezést a magyar érdekek szerint befolyásolni. Barczának igen lesújtó véleménye volt a vatikáni politikáról. Naplójából idézzük: „A Szentszékkal szemben a kormányoknak semmiféle fegyverük sincsen, itt sem pressziókkal, sem represszáliákkal operálni nem lehet, egy lehetőség van csupán és ez a viszony megszakítása, de a Szentszék jól tudja, hogy ezt bizonyos erősen katolikus államok kormányai parlamentáris nehézségek miatt úgysem képesek keresztülvinni, így nem is igen fél ettől. [...] Minket a Pápa és a Szentszék igen szeret, az ember mást se hall, mint a »notre tres chere Hongrie« [nagyon kedves Magyarországunk] etc. etc. de azért soha semmiféle tekintetben nem teszik meg azt, amit a magyar kormány kíván vagy kér, hanem teljesen az Egyház egoisztikus érdekeit tartják szem előtt, füttyülve arra, hogy haragszunk-e vagy sem. [...] A Pápával senki sem beszélhet a saját ügyeiről, ő pedig senkit sem meg, sem ki nem kérdez. Így azután senki sem tud semmit. [...] Gasparrinál sem könnyebb boldogulni. Az öregúr szívélyesebb és neki már fel lehet bármit is hozni és meg is hallgatja, de mondani végeredményben ő sem mond semmit, csak általános frázisokat vallási és politikai sauceval keverve.”⁸⁶

Az említett belpolitikai visszasságok miatt a konkordátum ratifikálása (egyébként messze nem szokatlan módon) elhúzódott. Nem utolsósorban azért is, mert az említett, 1925-től formálódó román vallásügyi törvény elfogadása folyamatban volt. Az 1928. április 22-én elfogadott vallásügyi törvény kimondta, hogy a katolikusok és az állam viszonyát egy speciális törvény fogja szabályozni.⁸⁷ Az alkotmányszöveghez képest viszont nagy előrelépés volt, hogy mind a római, mind a görögkatolikus vallást történelmi vallásnak ismerte el. A katolikus javakról pedig úgy rendelkezett, hogy a törvényt megelőző állapot szerint azok az egyház tulajdonát képezik.

Titulescu külügyminiszternek sikerült elérnie Dolci nunciuson keresztül, hogy a Szentszék két módosítást elfogadjon a konkordátumon a ratifikálás érdekében. Az egyik: a konkordátumban szereplő formulát („a szerzetesrendek iskolái az illetékes püspök fennhatósága alá helyeztetnek, tehát élvezik az előadási nyelv megállapítási jogát”) úgy kell értelmezni, hogy „kivéve azon iskolákat, amelyekben jelen pillanatban román az előadási nyelv”. Ezt azért kérte a kormány, mert a konkordátum hatálytalanította az 1925. évi magánoktatási törvény 37. §-át, amely a szerzetesi iskolák nyelvét a románra tette meg. A másik sajátos kérés a IX. szakasz módosítására vonatkozott. Annak kijelentését kívánták, hogy a konkordátumban felsoroltakon kívül nem fog más katolikus szervezet jogi személyiséget élvezni, mint amit a bukaresti nunciatura 1928. október 22-én kelt iratában tudomásul vett.⁸⁸ E megszorítással az erdélyi Katolikus Státust akarta a kormány a jogi személyiségek sorából kiiktatni. Róma mindkét módosítást elfogadta. A szerzetesi iskolákra vonatkozóan Johann Kirchholtes bukaresti német követ egyik jelentésében részletesen kitért. Ebből megtudjuk, hogy a romániai németek képviselői is szót emeltek a szerzetesrendi iskolák románosítása ellen. Franz Kräuter sváb képviselő Augustin Pacha temesvári római katolikus püspökkel személyesen is felkereste a pápát, és óvott a szerzetesrendek iskoláinak feláldozásától. A kompromisszumot Dolci nuncius azonban megkötötte Constantin Anghelescu oktatási miniszterrel.⁸⁹

A konkordátum ratifikálására pedig 1929. május 29-én került sor. 1929. július 7-én lépett életbe, és alig 20 éven keresztül volt érvényben, ugyanis 1948. július 17-én a román kormány egyoldalúan felmondta, 1950-ben pedig a diplomáciai kapcsolatok is megszakadtak a Vatikán és Románia között.⁹⁰

Összegzés

A konkordátum megkötése mind Románia, mind a Vatikán számára lényeges volt. Az első világháborút lezáró békeszerződések a modern nacionalizmusokat az addigiaknál még inkább egymásnak feszítették, és ez az engesztelhetetlen helyzet jellemezte a magyar és román kapcsolatokat is. Szent Péter

utódjának a világ minden katolikusat képviselnie kell, tehát az ő érdekeinek felül kell emelkednie a nacionalizmusokon. Az egyház univerzalitását nem feszíthetik szét a nemzeti-nemzetiségi ellentétek. Ebből a szempontból a Vatikán tulajdonképpen nem tudott olyan konkordátumot kötni, amelyik mindenkinek megfelelt volna. Természetes módon keletkeztek sérelmek itt is, ott is. Megismételjük a tanulmány elején megfogalmazott tézist: a Vatikánnak nem volt sem magyar, sem román politikája, hanem egyházi politikája volt. XI. Piusz pápa idején ez a politika még markánsabban érvényesült. A román diplomácia azt érezte, hogy a Vatikánt a magyarok befolyásolják, a magyar diplomácia pedig a trianoni sebein keseregve úgy érezte, hogy a pápa sem áll melléjük. Mindkettőnek igaza volt és egyiknek sem volt igaza. A Vatikán szempontjai voltak eltérőek.

Románia számára a konkordátum kisebbségi kérdés is volt. A Szentszéknél nehezen tudtak eredményeket elérni, de az agrárreform, az alkotmánytörvény, a vallásügyi törvény, az oktatási törvények mind olyan lehetőségeket kínáltak, melyekkel a Vatikánt kész tények elé tudták állítani, és így jelentős lépéselőnyben voltak a magyar diplomatákkal szemben.

A magyar politikának lényegében csak diplomáciai eszközei voltak, s azok hatékonyságát is jelentősen bénította az a tény, hogy exponensei többnyire nem látták át az univerzális szentszéki szempontok konzekvenciáit. A magyar külügy szűk, bár mégis meglévő mozgásteret a vatikáni követségen keresztül volt. A bukaresti követség Romániában e téren nem sokat tehetett, mert ez a román ügyekbe való beavatkozást jelentette volna.

Czakó István 1927-ben a *Széphalom* folyóiratban cikket írt *Diplomáciai nihilizmus* címmel.⁹¹ Vádként hozta fel a vatikáni magyar külképviselettel szemben, hogy nem tudja megakadályozni a román érdekek érvényesülését a Szentszéknél. Ez tükrözi a magyar diplomáciai karnak a széles közönség szemében azt a presztízszvesztését, ami Trianont követően vált általánossá. Ennek az uralkodó magyar közvéleménynek a reális külpolitikai látóterét a trianoni békeszerződés okozta fájdalmak elhomályosították, és emiatt nem tudott kinézni a sérelmek mögül.

A megnövekedett Románia euforikus hangulata pedig az örömmel egy időben félelemmel és gyanakvással társult, és a jogos kisebbségi törekvésekben is az ország területi integritásának a veszélyét látta.

A sebek gyógyulását a közös múltfeldolgozás segítheti.

Jegyzetek

¹ BÁNK József: *Kánoni jog*, I., Szent István Társulat, Budapest, 1960, 315–316. p.

² GERGELY Jenő: Magyar-szentszéki diplomáciai kapcsolatok (1920–1990), In: ZOMBORI István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék diplomáciai kapcsolata 1920–2000*, Szent

- István Társulat – Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 2001, 38–39. p.
- ³ A teljesség igénye nélkül: BOROS Fortunát: A Konkordátum, *A Hírnök*, 1929/21.; *Kultusztörvény, Konkordátum és Római Egyezmény*, Cluj, 1937; TUSA Gábor: A romániai magyar egyházak és az állam közötti viszony, In: GYÖRGY Lajos (szerk.): *Az Erdélyi Múzeum Egyesület Sepsiszentgyörgyön 1933. augusztus 27–29. napján tartott XIX. vándorgyűlésének Emlékkönyve*, Cluj–Kolozsvár, 1934; GYÁRFÁS Elemér: A konkordátum és az erdélyi katolikusok, *Magyar Kisebbség*, 1929/12., 445–470. p.; PÁL Gábor: Konkordátum és a katolikus magyarság, *Magyar Kisebbség*, 1928/18., 678–693. p.; GHIBU, Onisifor: *Acțiunea catolicismului ungiuresc și a Sf. Scaun în România*, Cluj, 1936; GHIBU, Onisifor: *Nulitatea concordatului*, Cluj, 1935; GOLDIȘ, Vasile: *Concordatul*, Tipografia Diecezană, Arad, 1927; GOLDIȘ, Vasile: *Memoriu în chestia Concordatului*, București, 1927; JAKABFFY Elemér: A konkordátum, *Magyar Kisebbség*, 1929/12., 441–444. p.; CZAKÓ István: Diplomáciai nihilizmus, *Széphalom*, 1927/10–12., 418–422. p.; SZAMOSVÖLGYI Gábor: Erdély és Róma. Hozzászólás Czakó István *Diplomáciai nihilizmus* c. cikkéhez, *Széphalom*, 1928/1–2., 49–51. p.; SZAMOSVÖLGYI Gábor: Katolicizmus Romániában. A romániai egyházak történetéről. A katolicizmus és az ortodoxia viszonya, *Magyar Szemle*, 1928. november, 284–287. p.
- ⁴ MARTON József: A Szentszék és Románia konkordátuma 1927-ben, *Erdélyi Múzeum*, 1995/1–2., 50–59. p.; ANANIA, Valeriu: *Pro memoria – Acțiunea catolicismului în România interbelică*, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992.
- ⁵ HERBAN, Adela-Maria: *Relațiile diplomatice dintre România și Vatican în perioada 1920–1940. Teza de doctorat*, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 1998, 70. p.; nyomtatásban: Uő.: *România–Vatican, 1920–1940: relații diplomatice*, Editura Călăuza, Deva, 2002.
- ⁶ Forrás: JANCSÓ Benedek: A katolikus egyház helyzete Romániában, *Magyar Szemle*, 1928. szeptember–december, 59–63. p.
- ⁷ HERBAN: *Relațiile diplomatice dintre România și Vatican în perioada 1920–1940*, 99. p.
- ⁸ A konkordátum szövegét L.: PAJKOSSY Gábor (szerk.): *Magyarország története a 19. században. Szöveggyűjtemény*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003. A konkordátumról L. például: ADRIÁNYI, Gabriel: *Die Stellung der ungarischen Kirche zum österreichischen Konkordat von 1855*, Roma, 1963; Uő.: *Az 1855-ös osztrák konkordátum magyar vonatkozásai, Világtörténet*, 1993. ősz–tél, 45–51. p.
- ⁹ HERBAN: *Relațiile diplomatice dintre România și Vatican în perioada 1920–1940*, 82. p.
- ¹⁰ BUCUR, Marius Ioan (ed.): *România–Vatican. Relații diplomatice. Vol. 1, 1920–1950*, Editura Enciclopedică, București, 2003, 3. p.
- ¹¹ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe [a továbbiakban: AMAE] Fond 77/Personale P51 132–138. Közli: BUCUR: *i.m.*, 6–10. p.
- ¹² HERBAN: *Relațiile diplomatice dintre România și Vatican în perioada 1920–1940*, 83. p.
- ¹³ AMAE Fond 77/Personale P51 132–138. Közli: BUCUR: *i.m.*, 6–10. p.
- ¹⁴ BALÁZS András: *A román uralom évei. Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*, Erzsébet nyomda, Dicsőszentmárton, 1925, 337–338. p.

- ¹⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL] K 63, Külügyminisztérium Politikai Osztály iratai 230. cs. 27/3. t. 773/1924. Észrevételek a javasolt Concordatum szövegéhez, 1920. március 20., 358–376. f.
- ¹⁶ HORY András: *Bukaresttől Varsóig*, s. a. r., jegyz., bev. Pritz Pál, Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
- ¹⁷ PRITZ Pál: Arisztokraták a magyar külügyi szolgálatban (1918–1944), In: Uő.: *Magyar diplomácia a két háború között*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995, 23. p.
- ¹⁸ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 2/1922. Somssich József követ jelentése Csáky Imre külügyminiszternek, 1920. november 26.
- ¹⁹ MNL OL K 63 230. cs. 27/3 t. 773/1924, 427–432. f. Várady L. Árpád kalocsai érsek észrevételei, 1920. december 19.; Szmrecsányi Lajos egri érsek észrevételei, 1920. december 30.; Miklósy István hajdúdorogi püspök észrevételei, 1921. január 4.
- ²⁰ MNL OL K 63 230. cs. 27/3 t. 773/1924, 421–426. f. Jegyzéktervezet a pápához a Külügyminisztérium és a vatikáni követség útján.
- ²¹ MNL OL K 63 230. cs. 27/3 t. 773/1924, 433–434. f. 1921. január 16. Csernoch János észrevételei; és 231. cs. 2/1922, 554. f. 1921. január 30. Csernoch János levele Pietro Gasparrihoz.
- ²² NÓDA Mózes: The Historical, Political and Ecclesiastical Background of the 1927 Concordat Between the Vatican and Romania, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, vol. 9, no. 27, Winter 2010, 285. p.
- ²³ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 2/1922 538–540. f. Somssich József jelentése Gratz Gusztávnak, 1921. február 28.
- ²⁴ A püspökkari konferencia összehívására a készülő román konkordátum és a szlovákiai új püspökök kinevezése miatt került sor. Az értekezlet jegyzőkönyvét L.: GERGELY Jenő (szerk.): *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984, 87–92. p.
- ²⁵ MARTON: *i.m.*, 53. p.
- ²⁶ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 934/1921, 390–402. f. Csernoch János levele Pietro Gasparrihoz, 1921. április 3.
- ²⁷ MNL OL K 63 230. cs. 27/3 t. 773/1924, 474. f. Somssich József bizalmas jelentése Gratz Gusztávnak, 1921. március 25.; Uo., 514–520. f. Somssich József bizalmas jelentése Gratz Gusztávnak, 1921. március 22.
- ²⁸ HERBAN: *i.m.*, 113. p.
- ²⁹ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 2/1922, 341. f. Hory András jelentése a Külügyminisztériumnak, 1921. június 17.
- ³⁰ HORY: *i.m.*, 17–18. p.
- ³¹ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 5546/1921, 336. f. Rubido-Zichy Iván számjeltávirata, 1921. szeptember 22.
- ³² MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 6850/1921, 310–314. f. Somssich József jelentése a Külügyminisztériumnak, 1921. október 27.
- ³³ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 6850/1921, 229. f. Somssich József jelentése a Külügyminisztériumnak, 1921. október 29.

- ³⁴ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 6850/1921, 257–261. f. Somssich József jelentése a Külügyminisztériumnak, 1921. október 22.
- ³⁵ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 2/1922, 172–173. f. Somssich József jelentése Bánffy Miklósnak, 1922. január 19.
- ³⁶ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 6850/1921, 242–245. f. Somssich József bizalmas jelentése a Külügyminisztériumnak, 1921. november 25.
- ³⁷ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 2/1922, 233. f. Somssich József jelentése a Külügyminisztériumnak, 1921. november 5.
- ³⁸ MNL OL K 63 230. cs. 27/3 t. 773/1924.
- ³⁹ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 2/1922, 165–170. f. Somssich József levele Bánffy Miklósnak (szigorúan bizalmas), 1922. január 13.
- ⁴⁰ MNL OL K 63 230. cs. 27/7 t. 3281/1922, 165–170. f. Hory András jelentése a Külügyminisztériumnak a genovai konferencia romániai hatásáról, 1922. május 30.
- ⁴¹ MNL OL K 63 229. cs. 27/1 t. 1295/1922, 159–166. f. Rubido-Zichy Iván jelentése a Külügyminisztériumnak Brătianuval folytatott beszélgetéséről, 1922. február 28.
- ⁴² MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 731/1922, 181–185. f. Rubido-Zichy Iván jelentése Bánffy Miklósnak, 1922. március 8.
- ⁴³ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 2351/1922, 135. f. Somssich József jelentése a Külügyminisztériumnak, 1922. április 2.
- ⁴⁴ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 2351/1922, 85–98. f. Serédi Jusztinián konkordátumtervezete.
- ⁴⁵ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 79/1923, Szmrecsányi Lajos egri érsek megjegyzései Serédi Jusztinián tervezetére, 1922. augusztus 10.
- ⁴⁶ Uo., 138.
- ⁴⁷ Erről többek között L.: GERGELY Jenő: A 20. század (1918–1995), In: ZOMBORI István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*, Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest, 1996, 255–292. p., 264. p.; CSÍKY Balázs: Az esztergomi érseki szék betöltése 1927-ben vatikáni források tükrében, In: TUSOR Péter (szerk.): *Magyarország és a Római Szentszék. Források és távolatok. Tanulmányok Erdő bíboros tiszteletére*, Collectanea Vaticana Hungariae 8., Gondolat Kiadó, Budapest–Róma, 2012, 253–279. p.
- ⁴⁸ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 79/1923, 71–72. f. Várady L. Árpád kalocsai érsek megjegyzései Serédi Jusztinián tervezetére, 1922. augusztus 19.
- ⁴⁹ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 79/1923, 70. f. Miklós István hajdúdorogi görögkatolikus püspök megjegyzései Serédi Jusztinián tervezetére, 1922. augusztus 24.
- ⁵⁰ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 79/1923, 69. f. Angeli Róbert miniszteri tanácsos a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak, 1922. szeptember 12.
- ⁵¹ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 2/1922, 218–222. f. Csáky István vatikáni követségi tanácsos bizalmas jelentése a Külügyminisztériumnak, 1922. július 22.
- ⁵² MNL OL K 63 228. cs. 27. t. I/3. 634. Somssich József jelentése a Külügyminisztériumnak a gyulafehérvári koronázási ünnepségről, 1922. október 16.
- ⁵³ MNL OL K 63 230. cs. 27/7 t. 5534/1922, 206. f. Szentirmay Béla jelentése a Külügyminisztériumnak, 1922. október 18.

- ⁵⁴ Az alkotmány szövegét L.: <<http://legislatie.resurse-pentru-democratie.org/constitutie/constitutiunea-din-1923.php>> (letöltve: 2014. 10. 16.).
- ⁵⁵ Erről bővebben L.: ROMSICS Ignác: Olaszország és a román–magyar megegyezés terve, 1918–1938, In: UÓ.: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*, Osiris Kiadó, Budapest, 1996, 168–169. p.
- ⁵⁶ ÁDÁM Magda: *A kisantant és Európa 1920–1929*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1989, 223. p.
- ⁵⁷ HORY: *i.m.*, 447. p.
- ⁵⁸ ÁDÁM: *i.m.*, 224. p.
- ⁵⁹ *Uo.*, 226. p.
- ⁶⁰ MARTON: *i.m.*, 53. p.
- ⁶¹ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 773/1924, 59–60. f. Rubido-Zichy Iván bizalmas jelentése a Külügyminisztériumnak a román konkordátumtárgyalások és a felekezeti iskolák kérdése tárgyában, 1924. március 15.
- ⁶² MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 773/1924, 61. f. Somssich József jelentése a Külügyminisztériumnak, 1924. március 28.
- ⁶³ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 773/1924, 52. f. Rubido-Zichy Iván számjeltávirata, 1924. július 16.
- ⁶⁴ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 773/1924, 46. f. Rubido-Zichy Iván számjeltávirata, 1924. július 25.
- ⁶⁵ MARTON: *i.m.*, 53. p.
- ⁶⁶ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 773/1924, 18. f. Balásy Antal vatikáni követségi titkár jelentése a Külügyminisztériumnak a román konkordátumtárgyalások elhalasztása tárgyában, 1924. augusztus 16.
- ⁶⁷ MNL OL K 63 230. cs. 27/3 t. 773/1924, Rubido-Zichy Iván szigorúan bizalmas jelentése Daruváry Géza külügyminiszternek, 1924. augusztus 14.
- ⁶⁸ AMAE Fond 71. Vatican. Relații cu România 1920–1944. 10 Convenție R, vol I. A vatikáni román követség távirata a külügyminisztériumnak, 1924. augusztus 6. Közli: HERBAN: *i.m.*, 119. p.
- ⁶⁹ AMAE Fond 71. Vatican. 1920–1944. vol. 19, 48. f. Közli: BUCUR: *i.m.*, 17–18. p.
- ⁷⁰ GERGELY: *i.m.*, 262. p.
- ⁷¹ MARTON: *i.m.*, 55. p.
- ⁷² HERBAN: *i.m.*, 121–122. p.
- ⁷³ *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Válogatás, szerk., jegyz. Pritz Pál*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 441. p.
- ⁷⁴ HORY: *i.m.*, 22. p.; *Iratok...*, 433. p.
- ⁷⁵ MARTON: *i.m.*, 56. p.
- ⁷⁶ CAMPUS, Eliza: *Politica externă a României în perioada interbelică 1919–1939*, Editura Politică, București, 1975, 22. p.
- ⁷⁷ AMAE Fond 71. Vatican. 1920–1944, vol. 19, 69–70. f. Közli: BUCUR: *i.m.*, 30–31. p.
- ⁷⁸ MARTON: *i.m.*, 56. p.
- ⁷⁹ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 6/1926, 5. f. Balásy Antal vatikáni követségi titkár számjeltávirata, 1926. szeptember 26.

- ⁸⁰ MNL OL K 63 231. cs. 27/3 t. 6/1926, 6. f., Szentirmay Béla jelentése Walko Lajos külügyminiszternek, 1926. november 16.
- ⁸¹ GOLDIŞ: *Concordatul...*, 8. p.
- ⁸² MARTON: *i.m.*, 56. p. A konkordátum teljes szövege olvasható: BUCUR: *i.m.*, 32–44. p.
- ⁸³ CSIZMADIA Andor: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966, 301–312. p.; GERGELY: *i.m.*, 264. p.
- ⁸⁴ HERBAN: *i.m.*, 133. p.
- ⁸⁵ *Iratok...*, 441. p.
- ⁸⁶ Hoover Archives Stanford, Preliminary Inventory of the György Barcza Nagyalásnyi Papers, Nr. 80030, 3. doboz, Roma 1927–1929, 1928. február 17-i naplóbejegyzés. A Barcza-napló digitális másolatát Pritz Pál bocsátotta rendelkezésemre, amiért hálás köszönettel tartozom.
- ⁸⁷ Monitorul Oficial, Nr. 8, 22 august 1928.
- ⁸⁸ AMAE Fond 71. Vatican. 1920–1944. vol. 19, 113. f. Közli: BUCUR: *i.m.*, 48–49. p. L. még: ENDES Miklós: *Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története*, szerzői kiadás, Budapest, 1935, 500. p.
- ⁸⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Gesandtschaft Bukarest, Karton 156. Band 2. Johann Kirchholtes követ jelentése a német külügyminisztériumnak, 1931. május 4. (A forrásra Eiler Ferenc hívta fel a figyelmemet és ő is bocsátotta azt rendelkezésemre, amiért hálás köszönettel tartozom.)
- ⁹⁰ NÓDA: *i.m.*, 295–296. p.
- ⁹¹ Erre válaszul L.: SZAMOSVÖLGYI Gábor: Erdély és Róma. Hozzászólás Czakó István: Diplomáciai nihilizmus c. cikkéhez, *Széphalom*, 1928, 49–51. p. 1928 februárjában a Csehszlovákiával megkötött *modus vivendi* kapcsán a magyar sajtóban vita alakult ki a szentszéki magyar diplomácia teljesítményéről.